

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДИНИ У ТВОРАХ ПАНАСА МИРНОГО

К.Л. Сізова

У статті розглядаються специфічні риси зображення людини у творах Панаса Мирного, досліджуються принципи побудови портрету героя, притаманні українському реалізмові XIX сторіччя. Виділяються такі характерні ознаки, як аналітичність, каузальність, схильність до детермінації героя середовищем. Також розглядаються характерні прийоми портретування у творах письменника.

У творчості Панаса Мирного принципи реалістичного методу письма втілені чітко та послідовно, зокрема це стосується принципів зображення людини, саме тому дослідження особливостей портрету героя у творах письменника дозволяє визначити основні притаманні реалізмові концептуальні засади побудови портрету, що і зумовлює *актуальність* дослідження. *Мета* дослідження полягає у визначенні специфічних рис зображення людини у творах Панаса Мирного. Герої Мирного є продуктом середовища, функцією тих умов, у яких вони народилися та виховалися. Вплив середовища на людину, як правило, негативний, є основним предметом інтересу письменника. Герої творів Панаса Мирного корінним чином відрізняються від навіть героїв Нечуя-Левицького. Ця відмінність полягає у наступному: доля, наприклад, Миколи Джері зумовлена особливостями його натури, а доля Чіпки або Христі – тими обставинами, у яких вони опинилися, і тим середовищем, що їх оточує. Про ці відмінні риси двох літературних методів влучно висловився свого часу Г. Гуковський: “Основна проблема реалізму – це зображення людини. Романтизм поставив цю проблему як проблему зображення характеру. Основний метод реалізму – це пояснення людини об’єктивними умовами її буття. Романтизм не міг підійти до такого методу, але дав матеріал для пояснення, і його протиріччя вимагали цього пояснення” [1, 22].

Специфічні риси зображення людини у творах Панаса Мирного говорять про схильність письменника до аналізу, прагнення виявити та дослідити ті фактори, що зробили людину такою, як вона є, знайти ті детермінанти, що зумовлюють динаміку змін особистості. “Аналітичність як одна з атрибутивних рис реалізму й водночас як одна з його стильових домінант..., конструктивний складник поетикального рівня реалістичної творчості” [2, 13] є визначальною ознакою творчості письменника, найхарактернішою його особливістю. У своїх творах письменник намагається побудувати чіткий причинно-наслідковий ланцюжок, який визначає особливості формування особистості, життєвий шлях героя. У світі Мирного не має місця випадковості, її просто не існує, навпаки, цьому світові властива майже наукова логічність, каузальність, яка теж належить, на думку Чижевського до базових ознак реалістичного стилю [3, 61]. До речі, ця каузальність часто проявляється й у назвах творів Панаса Мирного, наприклад, “Як ведеться, так і живеться”, “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” та ін.

Одним з важливих факторів, що визначає становлення характеру у Панаса Мирного, є походження героя. Частіш за усе у його творах герої, що зобов’язані своїм народженням представникам панівного класу, у жилах яких тече панська кров або ті, що змалку зростали на панському дворі, мають негативні ознаки.

У оповіданні “Як ведеться, так і живеться” перша частина присвячена порівняльній характеристиці трьох хлопчиків, двох рідних братів, Грицька та Івася, та їх двоюрідного брата Василя. Перший опис дітей ще не виявляє ніякої різниці між ними, змальовується ідилічна картина однакових за соціальним становищем підлітків, що пасуть худобу за селом: “Сонце піднялось вже височенько і, гаряче, іскристе, обливало і бурту, і хлопчика, і кругом широке поле своїм огнистим світом; горіла молода трава на бурті зеленим огнем; неопавша роса світила і відбивала

дорогим самоцвітним камінням; одяг хлопчиків – лихі вибійчані штани, засукані аж до колін, латана сорочка і на голові з передраним козирком картуз – під тим світом теряли свою злиденність, неохайність – і латки, і дірки відбивали так красиво, дивились так мило, мов маляр намалював ту картину, а не жива вона стояла перед очима” [4, 1, 139].

Але далі письменник підкреслює ту межу, що відокремлює Василя, панського байстрюка, від Грицька з Івасем, синів “чесних” батьків: “... його сірі очі блищали, у їх світилася глибока думка; вона скрашала його оливкувате лице з широкими скулами, з гулястим носом, з широким ротом, його круглу попельнасту голову, його постать широку-розвалькувату, короткошию, мов аж сутулу. І Грицько, і Івась, стоячи біля його виглядали такими вродливими, тільки то була врода лиця, краса зоколу, а не та таємна краса задуманої голови, котра віддає від кожного, у кого народжаються глибокі, розумні думки” [4, 1, 152]. Задумливі очі, своєрідна постать є свідченням “іншості” хлопця, його чужорідності. Дивний блиск в очах є характерною ознакою Василя, що постійно акцентується автором, позначкою його незвичайності: Василь “повернувся до чорнобилі лицем; воно у його стало аж муре, одні сірі очі світили, як у kota, горіли аж зеленим огнем” (153). Це світло є ознакою зла, хижа порода проявляється у ставленні Василя до тварин, братів, рідної сестри, світу взагалі.

Подібний причинно-наслідковий зв’язок між характером героя та його походженням і особливостями виховання (який яскраво проявляється у портреті) зустрічаємо й у романі “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”. Чіпка, якого на селі з дитинства дражили “виродком”, теж є чужинцем (його батько – незаконнонароджений син пана), його завжди відторгає спільнота, тому “і сторонився він людей” [4, 1, 258].

Портретний опис Чіпки, яким починається роман, має антитетичну структуру. Спочатку надається опис зовнішності звичайного сільського парубка, але наприкінці опису, як і у характеристиці Василя з оповідання “Як ведеться, так і живеться”, підкреслюється дивний погляд, що є ознакою незвичайності: “Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, – тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, – ішов молодий чоловік. “Не багатого роду!” – казала проста свита, накинута наопашки. “Та чепурної вдачі”, – одмовляла чиста, біла, на грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехилиючись набакир, натякала про парубочьку вдачу...”

Ішов справді парубок. На перший погляд йому, може, літ до двадцяти добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малосся бути вусам; на мов стесаній борідці де-где поп’ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі – теж гострі; лице довгобразе – козаچه; ні високого, ні низького зросту, – тільки плечі широкі та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. *Одно тільки в цього неабияке – дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць разом з якоюсь хижою тугою...*” [4, 1, 240]

Парубок з незвичайним походженням, що змалку закохується на казках, якому подобається годинами дивитися на зірки, який має палкий дивний погляд і який згодом стає розбійником (при цьому намагається бути шляхетним розбійником), є улюбленим героєм романтичних творів. Але реаліст Мирний кардинально зміщує акценти: там, де романтики оспівували б протест як такий, виправдовували б героя, письменник намагається відшукати біологічні та соціальні пояснення деградації Чіпки. Для нього незвичайність (на відміну від романтиків) є не позитивною, а негативною ознакою. Будь-яка маркованість героя у реалізмі стає його прокляттям. “У реалістичному романі герої – “негероїчні”, тобто того високо пафосного “героїзму”, яким їх було наділено в романтизмі, у них тепер нема” [3, 56].

Скаліченими морально змалку є також товариші Чіпки Лушня, Матня і Пацюк, які були “усі три панські й повиростали по панських дворах” [4, 1, 384]. Лушня – незаконнонароджений син пана, “Матня та Пацюк узяті в двір ще малими підлітками: перший – від плуга, другий – від овець” [4, 1, 384]. За законами світу Панаса Мирного найбільший гріх (гріх народження) лежав на Лушні, саме тому він і був головою цієї компанії.

У портретному описі привертає увагу розмаїття прийомів створення образів з негативним забарвленням: це використання зменшувальних форм, порівняння з предметами і тваринами та інше: “Лушня був широкоплечий парнище, високий, бравий, з хорошим панським личком, з чорними гарними усами, з карими веселими очима... Вони так і говорили у його!... Та, здається на йому й шкура говорила – такий балакучий.

Пацюк собі худощавий, низький, мишастий – справжній пацюк, такий і прудкий, говіркий, співучий – на селі перший співак.

Матня одрізнявся од усього товариства і норовом, й околom. Який завтовшки, такий завбільшки; неповоротний, неохайний. Голова величезна, обличчя татарське, кругле, як гарбуз, ноги короткі та товсті, як стовпці. Не любив він ні балакати, ні співати. А й любив одну тільки горілку: дудлив, як воду, і в тому покладав усю свою утіху” [4, 1, 384].

У зовнішності кожного з героїв письменник обирає найбільш характерні, важливі елементи, такі, що є квінтесенцією характеру. У Лушні – це веселі очі, у Пацюка – схожість з пацюком, у Матні – неповоротність, товщина. Докладний, великого обсягу опис зовнішності, що був притаманний попередній літературі, у Мирного перетворюється на достатньо стислу характеристику, у який яскрава, найхарактерніша деталь відіграє провідну роль.

Використання характерної деталі є одним з найбільш поширених у творах Панаса Мирного прийомів портретування. Якщо у Нечуя-Левицького цей прийом не є головним, то у більшості творів Мирного він домінує. Повтори характерної деталі у письменника нагадують принципи портретування Толстого, творчість якого Панас Мирний високо цінував. Існує багато паралелей (жанрових, ідейно-тематичних, поетикальних та ін.) між видатними представниками української та російської літератур, згадаємо, наприклад, схожість сюжетів “Повії” та “Воскресіння”, любов до значних за обсягом філософських описів природи, схильність до моралізаторства, бажання глибоко проникнути у психіку людини, розкрити мотиви її поведінки. “Л. Толстой був для Мирного взірцем проникливого митця-аналітика найрізноманітніших станів людської душі” [5, 373].

З огляду на вище зазначене спільні риси технік портретування Мирного і Толстого стають досить зрозумілими. Це не є наслідування одного класика іншим. Скоріш паралелі можна пояснити вимогами реалістичного методу: “характерним для реалістичного роману є типізація при художньому зображенні “пересічних” представників певних народностей, верств та груп населення” Реалісти прагнули до “типізованого” зображення людей [3, 56]. Типізоване зображення, тобто узагальнення, передбачає виявлення найбільш характерних ознак. Якщо у романтизмі зовнішність героя стереотипна, герой “кочує” із твору до твору, від одного письменника до іншого, це, так би мовити, ідеальний шаблон, то у реалізмі портрет є сукупністю особистих прикмет, характеристикою певного типу. Усі герої реалістичного твору, включаючи головних, є характерними. Якщо герої романтизму “на одне обличчя” (додається лише національний колорит), то П’єр Безухов або Чіпка, Катюша Маслова або Христя мають свої індивідуальні, неповторні, характерні лише для них риси. І прийом повторюваної портретної деталі відіграє провідну роль при створенні такого образу.

У романі “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” характерна деталь є домінуючим прийомом, зокрема у портретній характеристиці Галі. Чергування номінацій “русалка”, “польові квітки”, “польова царівна” (до речі, остання винесена у назву

глави), повторюваний елемент колористичної характеристики (зелений колір) – усе це сприяє створенню атмосфери казковості, фантастичності, додає образу загадковості, таємничості. Для Чіпки Галя не є суто реальною людиною, це його мрія про волю, космічний, а не соціальний порядок.

У портретному описі Галі акцентується її нетутешність, несхожість: “Дівчина, як перепілка, знялась – і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана *польовими квітками*, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротних дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в *зелене* убрання, між високим зеленим житом, - вона здавалася *русалкою*...”; “Чорне кучеряве волосся, завітчане *польовими квітками*, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум’яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, - здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п’явки, повивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама – невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе.

Зелена байова керсетка з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі коралі, хрести, золоті дукати – усе гарно пристало до хорошої дівочкої вроди” [4, 1, 241]; “У тонкій білій сорочечці, трохи розхристаній, у одній спідниці, з розкинутими косами, що, як дві гадини, спадали на її білу шию і спускалися на мов виточені з білого мармуру плечі, стояла вона перед ним, як *русалка*...” [4, 1, 463].

Домінуючий у портреті дівчини зелений колір викликає асоціативний зв’язок з природою, у Чіпки Галя асоціюється з зеленою травою: “Далі вискочила на *зелену* луку” [4, 1, 242]; “уся вона, з *зеленою* керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива...” [4, 1, 242]. “Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. *Зелена трава* насадила йому *зелену керсетку*; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей...” [4, 1, 244]. Нетутешність Галі, її приналежність не до світу людей, а до царства природи, її відокремленість від соціуму є тими факторами, що визначають неспроможність адаптуватися, швидко загибель героїні. При цьому, звичайно, не останню роль відіграє і гріх походження: Галя – донька крадія, її мати у минулому теж злодійка.

Яскравим прикладом використання повторюваної портретної деталі є оповідання “Лихі люди”, де Мирний зображує долі чотирьох хлопців, показує об’єктивні закономірності формування чотирьох несхожих характерів. Доля звела у одному класі гімназії та на одній квартирі абсолютно різних за світоглядом та життєвими цінностями Жука, Телепня, Шестірного та Попенка. Їх судьби дивним чином перехрещуються і надалі: Телепень, який мріє стати письменником, корисним для народу, зустрічається з Жуком, який розділив тяготи народного життя. Шестірний, який обрав кар’єру юриста, стає катом для своїх товаришів, а священник Попенко не тільки не допомагає доведеному до відчаю Телепню, але й цинічно поводить себе, узнавши про його самогубство.

Характерними деталями, що постійно повторюються при зображенні Жука, є номінації “чорний”, “мордатий”, “ведмідь”. Перше враження Телепня від однокласника – “високий мордатий хлопець з чорний лицем” [4, 1, 95]. Коли Телепень потрапляє до дніпровських рибалок і зустрічає Жука, у зображенні останнього дослівно повторюються ті ж самі деталі: “Чорний мордатий чоловік, як ведмідь зарослий, ухопив здоровенну кошевку з рибою і з натугою поніс її у курінь” [4, 1, 121].

Здоровому і сильному, справедливому та доброму Жукові протиставлений “невеличкий і юркий, як миша” [4, 1, 97] Шестірний. У портретному зображенні його підкреслюється агресивність та злість. Перший день Телепня у класі ознаменувався санкціонованою вчителем розправою Шестірного на Жуком: “хижа радість загорілась в очах малого. Жук настановив руку – лінійка ударилась об лаву і задзижчала. Усі засміялись. Зло невдачі скривили личко малого, щоки почервоніли,

ніс роздався, очі насупились-позеленіли” [4, 1, 97]. Катування, чужий біль приносять Шестерному справжню насолоду. Далі у портреті героя постійно згадуються такі деталі, як хижі блискучі зелені очі та гострі зуби: “молодий, з русявою бородою, одягнений у чорну сукняну одежу з золоченими гудзиками і з темно-зеленим, гаптований золотом, коміром; через не застебнуті поли біліла біла, як папір, сорочка; на жилетці бовтався золотий ланцюжок. Сам – невеличкою росту; рум’яний на виду; очі – жовто-зелені; зуби – білі, тонкі та довгі, мов голочки” [4, 1, 126]; “Шестірний і собі усміхався, вилискував своїми тонкими зубами, і, забуваючи про неміч, мерщій хапався за перо, і писав-писав... аж перо рипіло-гарчало...” [4, 1, 139].

Протиставляється також манера героїв одягатися: “Шестірний дивився уже паничем, тендітним, чистим паничем; на йому сорочка – як сніг; каптанок – як з голочки; усе на йому чисте-гладеньке, як і лице Шестірного – біле-рум’яне; одні тільки очі та зуби давні: очі з зеленим виблиском; зуби – дрібні та білі, як перли. Зовсім навпаки йому був Жук: такий же чорний, такий же розвалькуватий, такий неохайний біля себе, як і давно! Каптан у пір’ї, в пилу; сорочка чорна, пом’ята, обличчя, правда, подовшало трохи, та очі ще більше позападали всередину, зробилися хмурі-непримітні. Попенко – у червонуватому сертуці, у рябій жилетці, у волосатих штанах, пригладжений, як киця, припомаджений, надушений” [4, 1, 109]. Кар’єрист Шестірний, конформіст Попенко та Жук, для якого зовнішність не є головною, яскраво характеризуються за допомогою цього елемента портрету.

Характер героїв проявляється також у їх ході. Попенко, нещирий, схильний до омани та нечистий на руку, завжди бігає, Шестірний, який мріє стати начальником, з дитинства не ходить, а пливе, Жук відрізняється важкою ходою справжнього робітника: “Попенко убіг перший; за ним, поскрипуючи чобітьми, уплив Шестірний; далі уліз, наче ведмеда, Жук” [4, 1, 101]; “Убіг Попенко; уплив гордо Шестірний; не чуток було тільки важкої ходи Жука” [4, 1, 108].

Характерні деталі портретів героїв повторюються ще раз у маячні доведеного у в’язниці до божевілья Телепня, перед яким постають образи його товаришів: “Обличчя Шестерного виступило ясне, моложаве, з білими вищиреними зубами, наче збиралося уп’ястись ними в кого-небудь. Обличчя Жукове було хмуро-чорне, а очі кидали гнівний гострий погляд. За спиною, наче стовпець, стояв Попенко з заложеними в кишені руками” [4, 1, 112].

Образи чотирьох шкільних товаришів стають у творі Мирного типізованими образами соціальних груп. Сильний та здоровий, дещо неохайний, чорний, але щирий та принциповий “ведмеда” Жук символізує народ; хитрий, підлий, хижий і злий, як миша, Шестірний є узагальненим образом чиновників; безпринципний конформіст Попенко, якого турбує лише власний комфорт, – це, на думку Мирного, священство (цікаво, що у творах Мирного, на відміну від, наприклад, Нечуя-Левицького, ніколи не зустрічаємо позитивних образів священників. До речі, це теж є спільною рисою Мирного та Толстого). Вічна жертва (товаришів, хвороб, вчителів, влади тощо) Телепень є персоніфікацією української інтелігенції, її невдалих спроб втілити у життя ідеали соціальної перебудови.

Те, що ми маємо справу з символікою, підтверджується красномовними прізвищами героїв. У прізвищі Жука присутні компоненти “чорний”, “великий”, “близький до землі”, “неповоротний”. Прізвище Шестірного нагадує про його звичку “шестерити” перед вищими, підлабузнити (шестірка – молодша карта у колоді). Попенко прямо вказує на приналежність героя до певної соціальної групи. Телепень – це недолуга, невміла людина, на думку Мирного, це вдала характеристика українського інтелігента, який не здатний боротися, не може відстоювати своїх принципів. Красномовні прізвища героїв додають твору притчевості і нагадують про те, що навіть у другій половині XIX ст. традиції просвітницького реалізму в українській літературі були достатньо сильними.

Дослідження дозволяє зробити наступні висновки. Деталь у творах Панаса Мирного набуває характеру знаковості, сприяє типізації образів і, як результат,

полегшує їх сприймання. У цьому є своєрідна логічна каузальність (якщо А, то В), але вона у літературі реалізму (на відміну від романтизму) є більш індивідуалізованою. Якщо у романтичній літературі певна деталь зовнішності мала однакове значення для усіх представників наряду, то у реалізмі набуває сили авторська стильова індивідуальність, у кожного письменника з'являється своя система характерних ознак, які несуть позитивне чи негативне забарвлення.

SUMMARY

The article deals with specific features of human portrayal in Panas Myrny's works, the hero's portrayal principles in Ukrainian realism are discussed. The following features are singled out: analytic, causal features, incline to hero's determination by outer surrounding.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гуковский Г.А. Пушкин и русские романтики. – М: Просвещение, 1965. – 245 с.
2. Наливайко Д. Епістемологія й поетика реалізму // Слово і Час. – 2004. – № 11. – С. 3 – 17.
3. Чижевський Д. Слов'янський реалізм // Слово і Час. – 2004. – № 8. – С. 48 – 6
4. Мирний Панас. Твори: в 2-х т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 1. – 552 с., Т. 2. – 562 с.
5. Сиваченко М.Є. Панас Мирний // Історія української літератури: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1987. – Т. 1. – С. 373 – 384.

Надійшла до редакції 26 жовтня 2007 р.